

Några nedslag i
disputationsväsendet
under 1700-talet
– exemplet Johan Ihre *

*Krister
Östlund*

Under de senaste årtiondena har intresset för forna tiders disputationsväsende och avhandlingslitteratur ökat markant.¹ Detta har bland annat lett till att man nu i stort sett kan tillbakavisa en mycket spridd, men i grunden helt felaktig uppfattning om avhandlingarna från förr, nämligen att de flesta av dem skulle vara undermåliga vetenskapliga produkter. Speciellt under 1700-talet publicerades en lång rad högt kvalificerade texter som verkligen bidrog till att föra vetenskapen framåt, och den vetenskapliga revolutionen avspeglas mycket väl i denna litteratur.² Detta var ju en storhetstid för svensk vetenskap då en rad framstående forskare var verksamma: Carl von Linné, Nils Rosén von Rosenstein, Tobern Bergman, Samuel Klingenskierna, Pehr Wilhelm Wargentin, Anders Celsius, Johan Gottschalk Wallerius, för att bara nämna några. Påståendet, som man ibland kan möta, att den bevarade mängden avhandlingar utgör ett banalt och ointressant material, bygger helt enkelt på en bristande förtrogenhet med genren. Även de avhandlingar som inte uppfyller dagens krav på vetenskaplighet är faktiskt av stort idéhistoriskt intresse som uttryck för de dominerande idéerna och tanke-sätten vid universiteten.³ Materialet är också oerhört omfattande, under 1700-talet presenterades bara vid Uppsala universitet mer än 6 400 avhandlingar.⁴

Syftet med den här uppsatsen är att lyfta fram ett par aspekter av disputationsväsendet som hittills inte har beaktats tillräckligt, själva disputationsakten och avhandlingens yttre formalia, och att göra det med professor Johan Ihre som exempel. Det finns flera skäl till att utgå ifrån honom: han var en av Uppsala universitets mest framstående professorer under 1700-talet, han var verksam som professor Skytteanus under lång tid (från 1738 fram till sitt frånfalle 1780), han var ytterst produktiv – under hans ledning lades 453 avhandlingar fram, och hans arkiv och efterlämnade papper finns bevarade vid Uppsala universitetsbibliotek, Carolina rediviva.⁵

Examensväsendet

I den filosofiska fakulteten var på 1700-talet *magister*, inte *doktor*, den högsta akademiska graden. För att bli utsedd till filosofie magister krävdes i botten en filosofie kandidatexamen (i vilken ingick att studenten vid en *examen rigorosum* skulle förhöras i fakultetens samtliga ämnen och försvara en avhandling *pro exercitio*, »för övnings skull»). Utöver detta skulle studenten lägga fram och försvara en gradualavhandling, *pro gradu*, samt ge två offentliga föreläsningar.⁶

Disputationen

I Uppsala universitets konstitutioner kapitel 18 ges detaljerade instruktioner för disputationernas genomförande. Där stadgas bland annat att disputationer skall hållas på lördagar samt onsdagar, men enbart på lördagar i teologisk fakultet; att preses skall inleda disputationen med några få ord och därefter inbjuda opponenter att lägga fram sin kritik, samt att disputationerna skall gå lugnt till väga, utan förargelseväckande ord, förvrängningar, trätor och gräl. På lördagar skall disputationerna starta klockan sju och inte hålla på längre än till klockan elva, på onsdagar skall de börja klockan åtta men skall inte heller då hålla på längre än till klockan elva, såvida det inte rör sig om ett »utvalt och förträffligt ämne». Vid gradualdisputationer skall de ordinarie opponenter (som var två till antalet) hålla på de första två timmarna, de extraordinarie opponenter och övriga professorer resten av tiden om de så önskar. I de högre fakulteterna, alltså ej i filosofisk fakultet, kunde disputationer även äga rum på eftermiddagarna och då hålla på från klockan två till klockan fem.⁷

Det väldiga material som utgörs av de avhandlingar som lades fram under Johan Ihre ger oss möjlighet att undersöka hur väl vissa av dessa bestämmelser följdes i praktiken, eftersom datum för disputationen för det mesta finns angivet på titelsidan.⁸ Skedde disputationerna verkligen på onsdagar och lördagar, som konstitutionerna föreskrev? I verkligheten såg det annorlunda ut (*tabell 1*).

Uppenbarligen strävade man efter att ha disputationerna på onsdagar och lördagar, i enlighet med konstitutionernas bestämmelser – mer än 60 procent av disputationerna ägde rum då – men samtidigt kan man konstatera att närmare 40 procent försiggick på andra dagar. Orsaken till detta torde vara att onsdagarna och lördagarna inte kan ha räckt till för alla disputationer som man skulle hinna med under ett år.

När på året skedde disputationerna? Föga förvånande kan man konstatera att månaderna mot terminernas slut – maj, juni och december – var populärast, då precis som nu (*tabell 2*).

Tabell 1. Avhandlingar framlagda under Johan Ibre, fördelade på veckodagar. Absoluta tal och relativ andel

	antal	%
måndag	39	8,6
tisdag	37	8,2
onsdag	135	29,8
torsdag	41	9,0
fredag	37	8,2
lördag	147	32,4
söndag	3	0,6
okänt	14	3,1

Källa: Avhandlingarnas titelsidor jämförda med samtida almanackor.

Tabell 2. Avhandlingar framlagda under Johan Ibre, fördelade på månader. Absoluta tal och relativ andel

	antal	%
januari	2	–
februari	14	3,1
mars	35	7,7
april	40	8,8
maj	100	22,1
juni	121	26,8
juli	1	–
augusti	1	–
september	3	–
oktober	28	6,2
november	41	9,0
december	67	14,8

Källa: Avhandlingarnas titelsidor.

Vissa månader under Johan Ihres mest verksamma år var nästan helt fyllda av disputationer. Under 1743 lades 42 avhandlingar fram under hans ledning, varav 16 under juni: den 6, 8, 9, 11 (två stycken!), den 13, 14 (två stycken!), den 15, 16 (två stycken!), den

17, 18, 19, 20 och den 25. Vi ser här att konstitutionernas bestämmelse att disputationer inte fick förekomma på eftermiddagen i filosofisk fakultet inte kan ha följts i praktiken.

Om vi går över till själva disputationsakten så måste vi börja med att säga något om hur de inblandade personerna benämndes. Professorn som ledde akten kallades då, och kallas även i dag, *preses* (*praeses*), vilket betyder 'ledare', 'styresman'; i mer högtidlig och retorisk stil förekom dock även ordet *paranympus*.⁹ Detta ord förekommer både i klassisk grekiska och klassiskt latin i betydelsen 'best man' i samband med bröllop.¹⁰ Ett välfunnet ord, eftersom disputationen sågs som ett evenemang där studenten ingick ett bildligt äktenskap med vetenskapen, symboliserat av ringen som utdelades vid promotionen. Studenten som skulle försvara sin avhandling kallades, och kallas fortfarande, *respondent* (*respondens*), 'svarande', men även här finns en annan benämning som användes i mer retoriska sammanhang, nämligen det grekiska ordet *parastata*.¹¹ Ordet förekommer i klassisk grekiska bland annat i betydelsen 'försvarare'.¹² Opponenten kallades helt enkelt *opponens*.

När man hade samlats till disputation klockan sju eller åtta på morgonen inledes disputationsakten med ett kort anförande¹³ av *preses*, där han förväntades presentera avhandlingen och *respondenten*. Han skulle därefter inbjuda opponenter till opposition. Efter akten tackade *preses* såväl opponenter som *respondenten*, och det hela avslutades med en kort bön. Hela disputationen försiggick normalt enbart på latin. De små tal som professorn skulle hålla som inledning och avslutning av varje disputationsakt, vi kan kalla dem *presestal*, har i princip gått förlorade. De trycktes normalt inte och de har inte lämnat många spår efter sig i historien trots att det måste ha rört sig om tusentals små retoriska aktstycken. I Johan Ihres efterlämnade papper finns utkast, i varierande grad av färdigställande, till inte mindre än 39 sådana inledande tal – tillräckligt många för att vi skall kunna bilda oss en uppfattning om hur det hela lät och gick till.¹⁴ Med tanke på att han under sin karriär skulle komma att hålla 453 sådana tal, och med tanke på att han periodvis skulle hålla sådana tal nästan dagligen, så måste de rimligen med tiden ha blivit tämligen formelartade och rutinmässiga. Man kan också konstatera att vissa formuleringar och framför allt vissa bilder dyker upp gång på gång i det bevarade materialet, om än skickligt varierade.¹⁵ Låt mig ge några exempel på hur det kunde låta (eftersom de bevarade talen ofta är i ofullständigt skick har jag varit tvungen att ta dessa exempel från olika disputationer):

Vid Carl Wilhelm von Stapelmohrs¹⁶ disputation 1771 (*De sanctitate juris domini*, 1771) inledde Johan Ihre akten med följande ord (min översättning från latinet):

Även om denna akademiska talarstol är mig välbekant och sliten av långvarigt användande, så erkänner och medger jag likväl öppet att jag sällan eller aldrig har stigit upp i den med sådan glädje som då jag i dag ledsagar den ädle och bildade ynglingen, Herr Carl Wilhelm von Stapelmohr upp på den lärda världens scen.

Efter att ha tjänat som soldat i de upsaliensiska musernas fältläger med stor framgång och med betydande ökning av sina vetenskapliga strävanden skall han denna dag lämna redovisning för sina framsteg, och innan han hemförlovas önskade han utge denna avhandling för att efterlämna ett slags vänskapsmärke. Det är inte nödvändigt att jag inleder med att säga något för att rekommendera den, ty såväl ämnets storslagenhet som den eleganta stilen och behandlingen skall, hoppas jag, på egen hand vinna ert bifall, varför det inte återstår något annat för mig, som måste vara sparsam med tiden, än att blott ge signal till striden att börja.

Därefter vände han sig till förste opponenten:

Detta gör jag desto hellre som jag med med behag och förhoppning föreställer mig det samtal som precis skall företas tillsammans med dig, bäste herre, ty från din beprövade lärdom och inte mindre välbekanta vänskap kan vi båda förvänta oss att få höra sådant som skall vara oss båda till glädje. Därför ber vi dig, att du måtte avslöja för oss, med så hedersamma ord som är tillbörligt, vad du har funnit värt att påpeka angående denna avhandling, och detta skall vara ett bevis på vänskap som vi skall bevara i tacksamt minne.

Ibland presenterade preses i sitt inledningstal även ämnet för disputationen i några korta ordalag, men så var inte fallet här.

Efter akten tackades först huvudopponenten för väl utfört arbete. Vid Andreas Esses¹⁷ disputation 1766 (*De mortuis in Hvitavadium*, 1766) sade Johan Ihre följande till förste opponenten efter själva akten (vi känner inte till förste opponentens namn, men vi kan sluta oss till att han var en av adjunkterna i teologisk fakultet):

I såväl mitt eget som i den lärde respondentens namn riktar jag ett ytterst välförtjänt tack till dig, och vi är båda dig tacksamma för den lärda möda som du har lagt ner på att granska denna avhandling, vördnadsvärde herre, desto mer så som vi med förtjusning vet att du, upptagen av av viktiga åtaganden, gått med på denna uppgift för vår skull och enbart för att lämna ett tydligt bevis på din tillgivenhet.

Vi erkänner denna din välvilja och vi värderar den än högre eftersom den har riktat ytterligare och (mer) förfinat ljus på den här lilla traktaten. Förvisso hade jag inte kunnat förvänta mig något annat än lärdom och grundlighet från din rika och varierande kunskap, som vi beundrar så till den grad hos dig att vi snarare gratulerar den studerande ungdomen som förunnats att lyssna på dina föreläsningar och som, när de lämnar dig, inte kan annat än vara mer lärda än tidigare, precis som vi här i dag kommer att bli. Lev ett lyckligt liv, vördnadsvärde herre, och fortsätt att tjäna den lärda republiken och teologin väl, precis som du nu gör. Vi tillhör dem som alltid skall gynna ditt firade namn och vi skriver gärna under på allmänhetens goda uppfattning om dig.

Slutligen vände sig preses till respondenten, tackade även honom för ett väl utfört arbete och önskade honom en lysande framtid. Vid Henning Hallströms¹⁸ disputation 1773 (*Caussae, cur alias ferveant, alias frigeant litterae*, 1773) sade Johan Ihre följande till respondenten efter akten:

Men när vi nu kan skönja hamnen så anser jag det vara min plikt innan vi tar ner seglen att inte släppa dig härifrån utan lovord, bäste herr Hallström, du som i dag har spelat din roll så skickligt att du nu drar dig tillbaka från denna akademiska övningsplats överhöljd med beröm. Ty på samma sätt som du har kompo-

nerat denna avhandling med stor skicklighet och alldeles på egen hand, så har du med inte mindre skicklighet redogjort för dina påståenden och bemött de tvivel som rests mot dem. Allt detta visar att du har lagt ner din tid på humanistiska studier med utmärkt omsorgsfullhet och gjort sådana framsteg som man bara ser hos få av dina jämnåriga. Vi gratulerar dig därför och inte bara dig utan även din vörtnadsvärde fader, en prydnad för prästerskapet i Östergötland, som han är en del av. Han ser inte utan njutning att du nu följer i hans fotspår. Fortsätt att ha ett så lysande exempel framför dina ögon och, precis som du har valt dygden som din livsledsagare, så önskar jag att lyckan alltid skall stå dig bi. Jag för min del skall, så länge jag lever, följa dig med mina lyckönskningar och all välgång som du erfar skall jag betrakta som min egen.

Avslutningsvis uttalade preses en kort bön, ofta innehållande en önskan om att Gud måtte bevara riket och kungafamiljen.

Dessa små tal är i all sin enkelhet och vardaglighet små pärlor. Artighetsfraserna och vänskapsbetygelserna är naturligtvis legio, de hör till genren. Bildspråket är också intressant: att likna den lärda världen vid en scen som respondenten nu leds upp på,¹⁹ att likna disputationssakten, eller hela avhandlingsarbetet, vid en seglats som är på väg att nå sitt slut,²⁰ att likna tiden vid akademien vid en militärtjänstgöring i musernas tjänst²¹ är bilder som kommer igen hela tiden i det bevarade materialet.²² Det är beklagligt att så få av dessa presteal har bevarats till eftervärlden, det skulle vara mycket värdefullt att kunna jämföra Johan Ihres tal med någon annan professors, för att därigenom få en klarare bild av vad som var genrespecifikt och vad som var personligt.

Avhandlingen

Låt mig avsluta med några ord om själva avhandlingen, den tryckta produkten.

Avhandlingarna skiljer sig från dagens på ett viktigt område, nämligen omfånget. De 453 avhandlingar som lades fram under Ihre omfattar 9 940 sidor, vilket ger ett genomsnitt av 22 sidor per avhandling. Det var respondenten som stod för tryckkostnaden. Upplagans storlek är svår att få fram uppgifter om, men den bör ha varit så hög som någonstans mellan 600 och 700 exemplar, eftersom det var stadgat att 394 exemplar skulle fördelas på studentnationerna, 140 exemplar skulle distribueras till den akademiska administrationen och 50 exemplar skulle skickas till övriga svenska universitet.²³

De allra flesta avhandlingarna trycktes av det privata tryckeri i Uppsala som hade avtal med universitetet och kunde kalla sig akademins tryckeri. Av de avhandlingar som lades fram under Ihre trycktes 384 i Uppsala, 58 stycken var tryckta i Stockholm, 9 i Västerås och två i Strängnäs. Varför inte alla trycktes i Uppsala kan vi bara spekulera kring. Kanske hann tryckeriet i Uppsala helt enkelt inte med under vissa perioder, men det kan också ha funnit privata orsaker att vilja trycka någon annanstans.

EXERCITIUM ACADEMICUM,
DE

REBUS PUBLICIS
MIXTIS,

QUOD,

Consensu Amplissimi Ordinis Philosoph.

In illustri ad Salam Svecionum Athenæo,

P R Æ S I D E,

VIRO CELEBERRIMO,

Mag. JOHANNES
IHRE,

Eloquent. & Polit. PROF. Reg. & Skytt.

Socjet. Reg. Scient. Membro.

Nec non Facult. Philos. h. t. DECANO Max. Spect.

Publicæ bonorum censuræ submittit

Alumnus TERSERIANUS.

SAMUEL TERSERUS,

DALEKARLUS.

In Audit. Carol. Maj. ad diem ¹⁵ Junii.

ANNI MDCCXLVII.

Horis Antemeridianis consuētis.

~~~~~

UPSALIÆ

Bild 1. Titelsida till avhandlingen *De rebus publicis mixtis*, 1747, Johan Ihre (preses) / Samuel Terserus (respondent).

Q. E. F. Q. S.
DISSERTATIO GRADUALIS,
De
RECENTIORIBUS
REGNI SVIOGOTHICI
INCREMENTIS,

187
QUAM,
Consensu Ampliss. Facult. Philosophicæ,
In Regia Academia Upsalienst,
Sub PRÆSIDIO,

VIRI AMPLISSIMI ATQUE CELEBERRIMI,
MAG. JOHANNIS
I H R E,

Eloquent. & Polit. PROFESS. Reg. & Skytt.
Soc. Reg. Scient. Membr.

PUBLICO EXAMINI SUBJICIT

ERICUS GUSTAVUS LIIDBECK,
DALIA WERMELANDUS.

In Audit. Carol. Maj. ad diem X. Octob.
ANNI MDCCLVII.

Horis, ante meridiem, solitis.

UPSALE.

Bild 2. Titelsida till avhandlingen *De recentioribus Regni Sviogothici incrementis*, 1747, Johan Ihre (preses) / Samuel Terserus (respondent).

Åsikten om vem som i själva verket skrev avhandlingarna har varierat genom åren. Johan Hinrik Lidén, som 1778 tryckte den ännu använda katalogen över avhandlingarna, *Catalogus disputationum*, påstår i förordet till detta arbete att flertalet avhandlingar också har författats av studenterna, respondenterna, själva. Claes Annerstedt menar i *Uppsala Universitets historia* (som utkom mellan 1877 och 1914) att man kan utgå ifrån att de flesta gradualavhandlingar har författats av studenterna själva.²⁴ Sten Lindroth gör i *Svensk Lärdomshistoria* åtskillnad mellan 1600- och 1700-talen, och menar att de flesta avhandlingar på 1600-talet skrevs av studenterna själva under det att professorerna under 1700-talet mer och mer kom att ta över författarskapet för egen del.²⁵ När det gäller just 1700-talet kan vi numera tämligen säkert påstå, precis som Lindroth gör, att professorerna måste anses ha författat en relativt stor andel av avhandlingarna, även om det inte går att säkert avgöra författarskapet i samtliga fall.²⁶ I fallet Johan Ihre vet vi med säkerhet att flera av de avhandlingar som behandlar det gotiska språket, vilket var Johan Ihres specialintresse, och runornas ålder har författats av honom själv.²⁷ Å andra sidan skall man nog tolka orden *tuo omnino Marte*, »du har komponerat denna avhandling med stor skicklighet och *alldeles på egen hand*» (min kursivering), i talet till Henning Hallström ovan, som att respondenten själv hade författat sin avhandling och att detta var något som Johan Ihre särskilt ville framhålla.²⁸

Utformningen av avhandlingarnas titelsidor är i sig av stort intresse. Om man tittar på ett antal avhandlingar från den här tiden så ser det ut som om titelsidorna var fullständigt enhetliga och likartade, och på sätt och vis var de också det. De var ytterst formaliserade och de var alltid uppbyggda på samma sätt och med följande obligatoriska punkter (jämför mot bild I):

- 1) En invokation av Gud eller Jesus alternativt en önskan om gudomligt bistånd. Detta tog sig oftast uttryck i form av en förkortning (D. D. uttyds *Deo Duce*, 'under Guds ledning').²⁹
- 2) En beskrivning av vilken typ av skrift det är frågan om, i det här fallet används en aningen anspråkslös formulering: *exercitium*, 'akademisk övning'.
- 3) Själva titeln, oftast inledd av prepositionen *de*, 'om'.
- 4) En bekräftelse att avhandlingen läggs fram med tillstånd av den fakultet som studenten tillhörde (*Consensu Amplissimi Ordinis Philosophici*, 'med medgivande av den ärofulla filosofiska församlingen'), och det var en viktig information – inga avhandlingar fick läggas fram som inte först hade godkänts av fakulteten och dekanus.
- 5) Ett angivande av lärosätet (*in illustri ad Salam Svionum Athenaeo*, 'vid svenskarnas lysande läroanstalt vid Sala'), en omskrivning givetvis för Uppsala universitet (Sala var det gamla namnet på Fyrisån).
- 6) Omnämmande av *praeses*.

- 7) Preses namn och titlar.
- 8) En förklaring att '[respondenten] lägger fram, *submittit*, [avhandlingen] (i all ödmjukhet) för allmän granskning, *censura*, av rättrådiga och goda medborgare'; även denna information var viktig – vem som helst fick inte granska en avhandling.
- 9) Respondentens namn och nationstillhörighet.
- 10) Plats och datum för disputationen.
- 11) Årtalet.
- 12) Tidpunkten för disputationen. Eftersom det var stadgat i konstitutionerna exakt vid vilken tidpunkt disputationen skulle börja behövde man bara skriva 'de vanliga timmarna på förmiddagen' (*Horis antemeridianis consuētis*, eller *horis ante meridiem solitis*, ofta förkortat till H.A.M.C eller H.A.M.S.).
- 13) Tryckorten.

I själva verket finner vi på titelsidorna en nästan oändlig variationsrikedom, där det latinska språkets uttrycksmöjligheter och rikedom på synonymer utnyttjas till det yttersta. Strävan efter ett varierat språkbruk, *variatio sermonis*, ges här ett fritt och frustande utlopp som inte kan annat än väcka en viss beundran. Låt mig ge några exempel på hur man varierade de olika uttryck, som ändå skulle förekomma på titelsidan.

Av den inledande förkortningen, som i stort sett finns på samtliga titelsidor (bara 19 avhandlingar i Ihres material saknar en sådan förkortning) har jag hittills identifierat 52 olika varianter, men nya dyker ständigt upp. Den längsta förkortning jag har stött på hittills är I. N. S. S. T. P. F. & S. S., vilken dock inte är så svår att genomskåda. Den skall uttydas *In Nomine SacroSanctae Triadis Patris Filii et Spiritus Sancti*, det vill säga 'i den heliga treenighetens namn, Faderns, Sonens och den Heliga Andes'.

För ordet 'avhandling' fanns ett stort antal synonymer att tillgå: *dissertatio*, *disputatio*, *meletema*, *schediasma* och *specimen*; för att i all blygsamhet betona att det rörde sig om en övning eller några akademiska försök användes gärna *exercitium*, *rudimentum*, *tentamen* eller *tirocinium*; ibland betonade man att det bara rörde sig om enbart några tankar eller iakttagelser: *cogitationes*, *observationes*, *animadversiones* eller *meditationes*.

Själva fakulteten, som i Ihres fall var den filosofiska, kunde benämnas på ett rikt antal sätt. Vanligast var *facultas philosophica* men här förekom även: *senatus philosophicus*, *ordo philosophicus*, *collegium philosophicum* och *senatus academicus*. Den filosofiska fakulteten var dessutom så gott som alltid *amplissimus* (det vill säga ungefär 'ytterst ärofull').

Uppsala universitet kunde benämnas *Academia Upsaliensis*, *Athenaeum Upsaliense* eller *Lyceum Upsaliense*. Ibland används omskrivningar, exempelvis *Academia, quae Upsaliae floret*, 'akademien, som i Uppsala blomstrar', *ad Salam Suionum Lyceum*, 'lärosätet vid svenskarnas Fyriså',³⁰ *Musarum ad Salam Athenaeum*, 'Musernas läroanstalt vid Fyrisån'.

I betydelsen 'lägga fram' en avhandling för granskning kunde följande verb användas: *submittere, comittere, sistere, deferre, offerre, subjicere, proponere, exhibere, tradere*.

För att uttrycka 'granskning' användes: *examen, censura, disquisitio, ventilatio* och så vidare.

Om vi med detta i bakhuvudet tittar på en annan titelsida (bild 2) och närläser den utifrån de ovan nämnda punkterna, då kommer vi att finna att den nya titelsidan skiljer sig på nästan samtliga punkter från den förra, trots att den vid en snabb blick ser ut att vara i det närmaste identisk.

Till att börja med finner vi här en annan förkortning. Q. F. F. Q. S som skall uttydas *Quod Felix Faustumque Sit*, 'måtte det utfalla lyckligt och väl'. För avhandling används det mycket vanliga *dissertatio gradualis*. I stället för *ordo philosophicus* i förra exemplet står här *facultas philosophica*, fakulteten är dock fortfarande *amplissimus*. Uppsala universitet benämns *Regia Academia Upsaliensis*, förmodligen den vanligaste benämningen i materialet. Respondenten lägger fram *subjicit* avhandlingen för granskning *examen*.

Exemplen kan lätt mångfaldigas, men jag skall nöja mig med att ha antytt vilken variationsrikedom som står att finna i dessa vid ett första påseende så statiska och enhetliga titelsidor. Det måste ha funnits hundratals olika sätt att sätta samman titelsidan och jag kan inte annat än tro att det var med en viss glimt i ögat som många formulerade dem, och därmed öste ur hela sitt kunnandes register. Låt mig påpeka och poängtera att det *inte* finns någon betydelseskilnad mellan de ovan citerade orden som man använde när man byggde upp sin titelsida. Det fanns alltså ingen betydelsegrundad mening och avsikt med att till exempel välja *ordo* istället för *facultas* för att beteckna fakulteten – det hela var ett spel med likvärdiga synonymer som ingick i hela *variatio sermonis*-konceptet.³¹

Ännu återstår mycket för oss att undersöka vad gäller disputationsväsendet under 1700-talet, och vissa saker förblir kanske förborgade för alltid, men det är ett synnerligen rikt och fruktbart fält att beträda och små pusselbitar från olika håll kan så småningom leda till att vi får en än fullständigare bild av denna så viktiga del av 1700-talets universitetsvärld.

Appendix. Latinska originaltexter till Johan Ihrs här presenterade preestal

a) *Inledningstal vid Carl Wilhelm von Stapelmohrs disputation 1771:*

Licet rostra haec Academica satis mihi familiaria sint, usuque trita, ultro tamen confiteor et prae me fero, raro aut nunquam tanta cum voluptate me eadem conscendisse, ac dum hodierno die in publicum eruditi orbis theatrum produco nobilissimum elegantissimumque juvenem, Dom[inum] Car[olus] Wilh[elmus] v[on] S[tapelmohr], qui postquam multo cum fructu et insigni studiorum suorum incremento in castris Musarum Upsaliensium haud pauca stipendia meruit, hodierno die profectuum suorum rationem redditurus, et simul antequam missionem impetret, hospitii aliquam tesseram relicturus, dissertationem praesentem edendam voluit. In illius vero commendationem opus non est, ut aliquid praemittam. Tam materiae ipsius dignitate, quam stili et tractationis elegantia eam satis se ipsam vobis approbatum iri spero, unde mihi, qui temporis parvus esse debeo, nil restat aliud, quam ut tantummodo classicum canam.

Facio id vero eo lubentius, quo jucundius spe praecipio colloquium Tecum instituendum P. D., a cujus testata eruditione et non minus perspecta amicitia illa expectare possumus ambo, quae singulari nobis voluptati sint futura. Quo par est verborum honore, Te itaque rogamus, velis eorum nobis copiam facere, quae circa praesentem dissertationem monenda duxisti, erit hoc amicitiae pignus, quod memori mente sumus conservaturi.

b) *Till förste opponenten efter disputationen vid Andreas Esses disputation 1766:*

Tam meo ipsius quam Doctissimi Domini Respondentis nomine perofficiosas merittissimasque gratias Tibi agimus habemusque ob eruditam illam operam, quam huic dissertationi examinandae impendere voluisti, vir admodum Reverende, et tanto majores, quanto pulcrius novimus, Te gravioribus occupatum negotiis, hanc operam ideo tantum nobis commodasse, ut Tui in utrumque nostrum affectus luculentius pignus ederes. Agnoscimus hanc benignitatem Tuam eamque tanto majoris facimus quanto elegantiolem lucem huic tractatiunculae addidit. Et certe aliud quam eruditum et elegans a Tua multa variaque eruditione expectari non potui, quam ita in Te suspicimus, ut multo magis gratulemur studiosae Juventuti, cui a Tuo pendere ore contingit, et a quo, uti nos in praesenti, non nisi doctior recedit. Vive felix, vir admodum Reverende, et, quod facis, de Rep[ublica] Literaria et Sanctioribus Literis bene mereri perge. Nos illi erimus, qui nominis Tui celebrati semper favebimus publicique de Te iudicio ultro subscribemus.

c) Till respondenten efter disputationen vid Henning Hallströms disputation 1773:

Jam vero dum portum videmus, antequam vela demittamus, meum esse judico, Te hinc illaudatum non dimittere, P[raeclarissime] et O[ptime] D[omine] H[allström], qui partes tuas adeo egregie hodie obiisti, ut laude cumulatissimus ex academica hac palaestra hodie recedas. Nam uti peregre et tuo omnino Marte hanc dissertationem concinnasti, ita non minori dexteritate a Te dictorum rationem reddidisti, et mota adversus eadem dubia disensisti. Haec autem probant Te pulcherrima diligentia tempus Tuum humanioribus litteris impendisse, eosque fecisse progressus, quos in paucis Tuorum aequalium observamus. Gratulamur Tibi eo nomine, et non Tibi tantum, verum etiam A[dm]odum R[everendo] Parenti Tuo, qui ut insigne Cleri Ostrogothici adoptivum decus est, ita non sine summa voluptate Te suis insistentem vestigiis videt. Perge tam luculentum exemplum ante oculos habere, et ut virtutem vitae Tuae ducem elegisti, ita fortunam comitem semper habeas opto. Ego, quoad vixero, faustis Te prosequare ominibus, et quicquid tibi fausti contigerit Tecum commune existimabo.

* Artikeln återgår på ett föredrag vid sällskapets årsmöte 2006.

I litteraturen på det här området är i dag ganska omfattande, och här kan bara ett litet urval redovisas. Grundläggande studier finns bland annat i Bo Lindberg, »Den lärda kulturen» i *Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden*, Lund 2006, s. 97–141; Erland Sellberg, »Disputationsväsendet under stormaktstiden», i *Idé och lärdom*, Lund 1970, s. 65–83; Jorma Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat. Die Dissertationen der alten Universität Turku (Academia Aboënsis) 1642–1828*, Helsingfors 1962–1969. Bo Lindberg har utgått ifrån dissertationsmaterial i många värdefulla studier, exempelvis: *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*, Göteborg 1984; »Henrik Hassel – humanist och utilist», *Lychnos. Lärdomshistoriska samfundets årsbok* 1990, s. 165–218; samt i *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*, Stockholm 2001. Språkliga studier som utgår ifrån dissertationer finns i Margareta Benner & Emin Tengström, *On the Interpretation of Learned Neo-Latin*, Göteborg 1977; Hans Helander, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720*, Uppsala 2004; Reijo Pitkäranta, *Neulateinische Wörter und Neologismen in den Dissertationen Finnlands des 17. Jahrhunderts: Personenbezeichnungen und Sachabstrakta auf -ia*, Helsingfors 1992. Moderna avhandlingar om dissertationer finner vi till exempel i Urban Örneholm, *Four Eighteenth-century Medical Dissertations under the Presidency of Nils Rosén*. Edited and translated, with an introduction and commentary, Uppsala 2003; Krister Östlund, *Johan Ihre on the Origins and History of the Runes. Three Latin Dissertations from the mid 18th century*. Edited with translation and commentary, Uppsala 2000. Översättningar av enskilda avhandlingar, som dessutom många gånger innehåller värdefulla upplysningar om disputationsväsendet, kan av utrymmesskäl inte nämnas här.

2 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria*, [I–4], Södertälje 1989, här: *Frihetstiden*, s. 32.

3 Lindroth 1989, *Stormaktstiden*, s. 32.

4 Krister Östlund & Urban Örneholm, »Avhandlingsspråk vid Uppsala universitet 1600–1855», *Lychnos* 2000, s. 180–182.

5 En god biografi över Johan Ihre står att finna i Anders Grape, *Ibreska handskriftssamlingen i Uppsala universitetsbibliotek*, I–2, Uppsala 1949.

6 Uppgifter om examensväsendet finns *passim* i Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, I–3, Uppsala 1877–1914, exv. 3:2, s. 169, 222–224.

7 [Krister Östlund], »1655 års konstitutioner». Text och översättning av 1655 års konstitutioner för Uppsala universitet, i *Doktorspromotionen fredag 27 maj 2005*. Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet. B. Inbjudningar, I45. Uppsala 2005, s. 29–145. Kapitlet om disputationsväsendet finns på s. 102–109.

8 Jag har erhållit siffrorna genom att jämföra det angivna datumet på varje enskild avhandling med samtida almanackor. Denna typ av ganska tidsödande grundforskning leder inte alltid till häpnadsväckande resultat, men har många gånger den fördelen att den kan bekräfta det vi redan, utan belägg, har trott oss veta.

9 Till exempel i talet till respondenten J. A. Lindblom vid dennes disputation 1770 (*Causae impeditae in studiis progressionis II*) då Ihre sade: *Mibi singulari honori semper ducam, Tibi in hisce Musarum solemnibus bis paranympum fuisse*, 'jag skall alltid betrakta det som en speciell ära för mig, att två gånger ha fått vara din »best-man» vid

dessa Musernas högtidligheter’.

10 *Thesaurus Linguae Latinae*, uppslagsordet *paranympbus*, 311, och Liddell & Scott, *A Greek-English Dictionary*, uppslagsordet *παράνυμπος*.

11 Till respondenten Andreas Esse vid dennes disputation 1766 (*De mortuis in hvitavadum*): *Solent quidem Praesides, dum eorum parastatae rem suam bene et egregie peregere ...*, ’Preses brukar nämligen, när deras respondenter har skött sig väl och skickligt ...’

12 *Thesaurus Linguae Latinae*, uppslagsordet *parastata*, 318, 44f., och Liddell & Scott, *A Greek-English Dictionary*, uppslagsordet *παραστάτης*.

13 Konstitutionerna betonar just att talet skall vara kort: *paucis verbis*. Se konstitutionerna, kap. 18.3.3 (s. 104 i [Östlund] 2005).

14 Dessa utkast finns bevarade i Ihre-samlingen på Uppsala universitetsbibliotek, signum UUB, Ihre 168–170. Här finns sammanlagt 39 inledningstal, 9 tal till opponenter, 13 till respondenter, ett till respondentens fader samt fyra exempel på hur den avslutande bönen kunde låta.

15 Här kan ges ett exempel på hur skickligt en sådan fras, som måste vara med i preses inledningstal, har varierats av Johan Ihre. Det gäller preses inbjudan till opponenter att lägga fram sina synpunkter och invändningar. Denna fras kan, i det bevarade materialet, se ut på följande vis:

Te ... compellantes rogamus, velis ... eorum copiam facere, quae inter perlegendum remoram Tibi injecere, ’Vi vänder oss till dig och ber att du måtte avslöja det som vid läsningen har ingett dig tvivel’ (A. Esses disputation 1766: *De mortuis in hvitavadum*).

Te itaque ... compellamus rogantes velis ea quae Te inter perlegendum hanc dissertationem monenda occurrerunt ... communicare, ’Vi vänder oss till dig och ber att du måtte meddela oss vad du stötte på vid genomläsningen av denna avhandling som är värt att påpeka’ (N. C. Clewbergs disputation 1771: *De harmonia linguae latinae et sviothicae*).

Tu itaque profer, quae circa praesentem materiam monenda ducis, ’Framför sålunda, vad du finner värt att påpeka angående detta material’ (H. Hallströms disputation 1773: *Causae cur alias ferveant alias frigeant litterae*).

Te itaque rogamus, velis eorum nobis copiam facere, quae circa praesentem dissertationem monenda duxisti, ’Därför ber vi dig, att du måtte avslöja för oss vad du har funnit värt att påpeka angående denna avhandling’ (C. W. von Stapelmohrs disputation 1771: *De sanctitati juris domini*).

16 Carl Wilhelm von Stapelmohr (1752–1776) blev efter disputationen distriktsdomare, men avled blott 24 år gammal.

17 Andreas Esse (1737–1810) blev sedermera kyrkoherde i Vimmerby.

18 Henning Hallström (1749–1816) blev sedermera kyrkoherde i Loftahammar.

19 Se även talet till opponenter vid J. Dubbs disputation 1773 (*De morali hominum natura II*): *In illo autem Theatro versamur ubi Tu toties partes Tuas cum omnium applausu peregisti*, ’Vi vistas nämligen vid den teater, där du så ofta har spelat dina roller med samtligas bifall’. För bilden av världen som en teater, se till exempel Helander 2004, s. 422.

20 Denna bild förekommer ofta i Johan Ihres tal till respondenter, exv. vid J. Linroths disputation 1755 (*Vetustus catalogus regum SvioGothicorum V*) då han sade: *et sic portum ingressi, vela laeti dimittimus*, ’och så har vi nått

in i hamnen, och förnöjda tar vi ner seglen', samt vid J. Dubbs disputation 1773: *Ad portum lacti jam pervenimus, antequam vero vela nostra penitus demittamus, id mihi compellendus es ...* 'Vi har redan förnöjda nått hamnen, men innan vi helt tar ner seglen, är det min plikt att rikta några ord till dig ...'

21 Exakt samma uttryck, *Musarum castris*, förekommer t.ex. även i talet till opponenter vid samma disputation (Carl Wilhelm von Stapelmohr, 1771).

22 Krister Östlund, »Den akademiska världens teater. Universitetslivet speglat i några 1700-talsprofessorers vältalighet» i Anju Saxena (red.), *Språkets gränser och gränslöshet. Då tankar, tal och traditioner möts. Humanistdagarna vid Uppsala Universitet 2001*, Uppsala 2001, s. 261–266.

23 Annerstedt 1877–1914, 3:1, s. 443; 3:2, s. 202f; Östlund 2000, s. 17.

24 Annerstedt 1877–1914, 3:2, s. 169.

25 Lindroth 1989, Frihetstiden, s. 32. Lindroth menar här att det faktum att avhandlingarna under 1700-talet blev mer vetenskapliga hänger samman just med att professorerna i högre grad än tidigare själva skrev avhandlingarna.

26 Det råder inga tvivel om att till exempel Carl von Linné, Tobern Bergman m.fl. själva skrev en stor del av de avhandlingar som lades fram under deras presidium; Lindroth 1989, Frihetstiden, s. 32. Fallet med latinprofessorn Petrus Ekerman i Uppsala var okänt redan i hans samtid. Han skrev avhandlingar mot ersättning och dog som en rik man; Lindberg 1984. Se även Lindberg 1990, för en utredning av exemplet Henrik Hassel.

27 Till denna kategori torde t.ex. avhandlingarna *Specimen glossarii Ulphilani I–III* (1753), *De lingua Codicis Argentei* (1754), *Analecta Ulphilana I–X* (1767–1769) med flera höra. I Ihre-samlingen vid Uppsala universitetsbibliotek finns utkast och manuskript i hans egen handskrift till ett flertal avhandlingar bevarade (UUB Ihre 66 och III, I–2). Hit hör *De runarum in Svecia antiquitate* (1769) och *De runarum patria et origine* (1770). Även en svit avhandlingar som *Upsalia illustrata I–VIII* (1769–1772) bör ha författats av honom själv, se nedan not 28.

28 Se *Oxford Latin Dictionary*, uppslagsordet *Mars*, 4. Även i talet till respondenten vid C. W. von Stapelmohrs disputation (1771) använder han detta uttryck: *Non solum enim Tuo Marte praesentem dissertationem concinnasti ...* 'Du har inte bara skrivit samman denna avhandling av egen kraft ...' Vi kan alltså utgå ifrån att dessa avhandlingar hade skrivits av respondenterna själva. Johan Ihre beskriver själv i presestalet vid E. Zetterlings disputation *Upsalia Illustrata I* (1769) hur det kunde gå till när en ung student närmade sig en professor för att disputera:

Quum ante aliquod tempus me conveniret vir Juvenis politissimus Dominus Ericus Zetterling orans, ut sub meo ductu specimen aliquod academicum edere ipsi liceret, ego vero bisce ejus desiderii deesse nollem, ostendit mihi scheidiasma academicum, quod elaboraverat de Magna Graecia. ... [texten är här korrupt] ... auctor Zetterlingio nostro fui, ut mihi operam suam daret, edere paranti Additamenta nonnulla ... Schefferi ad Upsaliam ejus. 'Då för en tid sedan den bildade ynglingen Herr Erik Zetterling sökte upp mig och bad att han skulle få möjlighet att ge ut ett akademiskt lärdomsprov under min ledning, så ville jag inte svika hans önsknings, och han visade mig en akademisk avhandling som han hade utarbetat om Magna Graecia ... [den korrupta texten går ut på att Johan Ihre känner till att en annan kollega precis har skrivit om samma sak] så rådde jag vår Zetterling att han (i stället) skulle

lägga sin möda på att hjälpa mig, som precis var på väg att ge ut några tillägg till Schefferus *Upsalia*.’

Erik Zetterling hade alltså skrivit en avhandling själv, men fick rådet att lägga den på hyllan och i stället disputera på en text som Johan Ihre sannolikt själv redan till större delen hade utarbetat.

29 Vallinkoski 1962–1969. Där finns till exempel listor med förslag till tolkningar av dessa förkortningar.

30 Detta, inte minst, för att skilja den svenska orten från andra universitet belägna *ad Salam* (det vill säga vid Saale), se Helander 2004, s. 273f.

31 Strävan efter ett varierat språkbruk, *variatio sermonis*, är ett starkt stilistiskt drag under latinets samtliga epoker, inte minst under antiken, se Leumann – Hofmann – Szantyr, *Lateinische Grammatik II, Lateinische Syntax und Stilistik*, München 1977, s. 820ff. Under den nylatinska epoken lärdes detta stilistiska ideal ut i mängder av handböcker, t.ex., för att bara nämna en titel, Erasmus av Rotterdams *De copia verborum*. Att författare vid den här tiden behärskade detta stildrag till fulländning är alltså inget förvånande, men likafullt något som bör uppmärksammas.